

DE BEZIELING VAN DE BURGERS VOOR DE
EUROPESE WAARDENGEMEENSCHAP

JAN WILLEM SAP

Willen de lidstaten kunnen beantwoorden aan de politieke, rechtsstatelijke en sociale ambities van de Europese Unie, dan moet er iets gaan veranderen bij de overheidsstructuur in Brussel, Straatsburg en Luxemburg. Dan moet er weer aandacht komen voor de ‘ziel van Europa’. Vormen de Europese Gemeenschappen, begonnen om oorlog te voorkomen, alleen maar een vrije markt? Is de Europese Unie slechts een geografisch afgebakende ruimte voortgedreven door het grootkapitaal, of is het ook iets meer? Wat delen de burgers van Europa eigenlijk met elkaar? In de EU is het besef doordrongen dat het in een club van vijfentwintig lidstaten, die nog onvoldoende is doordrongen van de ‘idee Europa’, belangrijk is om te praten over gemeenschappelijke waarden.

Om te voorkomen dat Europa onbezielde machinerie wordt, is dit jaar een cultuur-filosofisch waardendebat gestart met ‘Europa: een mooi idee?’ als titel. Initiatiefnemer is premier Jan Peter Balkenende (CDA), die als halfjaarlijks voorzitter van de Europese Unie daartoe in 2004 vijf internationale conferenties in Den Haag, Warschau, Berlijn, Washington en Den Haag heeft laten laat organiseren door het Nexus-instituut van de Universiteit van Tilburg.¹ Als startschot noemde Balkenende ‘Europese waarden’ als ‘vrijheid, solidariteit en respect voor elkaar’. Deze waarden zijn gebouwd op de kernnotie van ‘menseelijke waardigheid’, de *bottom line* in Europa, niet zonder reden opgenomen als het eerste artikel in het EU-Handvest van de grondrechten (2000).²

Waarom moet een debat over ‘de politiek van waarden in Europa’ worden toegejuicht? Als het alleen de economie is die de Europeanen bindt, raakt Europa zonder intellectueel kompas. Dan raakt de Europese beschaving de weg kwijt. Ooit was die weg duidelijk. Het ging om een Europese solidariteit na de Tweede Wereldoorlog, die mede werd gevoed door de totalitaire overheersing van Stalin in de landen van Midden- en Oost-Europa. Bovendien was er steeds de dreiging van een allesvernietigende atoomoorlog. Vanaf toen werden solidariteit, integratie, democratisering en naleving van de rechten van de mens de toonaangevende kenmerken van een nieuwe politieke cultuur in Europa.³ Maar we zijn intussen meer dan vijftig jaar verder. De vraag is wat ons als burgers nu in Europa bindt? Hoe kan worden voorkomen dat de morele crisis gaat overheersen?

¹ Zie bijvoorbeeld ook het artikel van de Tilburgse hoogleraar Ernst Hirsch Ballin, ‘Europa’s ideële missie’, *Christen Democratische Verkenningen*, zomer 2004, p. 14-19.

² Jan Willem Sap, *Het EU-Handvest van de grondrechten. De opmaat voor de Europese Grondwet*. Deventer: Kluwer, 2003, p. 80-81.

³ Frits Bolkestein, ‘Europa moet niet alles tegelijk willen doen’, *NRC Handelsblad*, 6 september 2004. Voor kritiek op het scepticisme van Bolkestein over het Europese federalisme zie Paul Kapteyn, ‘Zonder openbaring verwildert het volk — over de grenzeloosheid van het Europese integratieproces’, in: Ernst John Kaars Sijpesteijn (red.), *Het Volk en Europa. Grenzen aan Europa*. Amsterdam: Vereniging Democratisch Europa, 2004, p. 3-5.

Bij de zoektocht naar waarden kan — zoals Giscard d'Estaing ook steeds doet — worden gewezen op art. I-2 van de concept-Grondwet voor Europa.⁴ Daar zijn die waarden reeds keurig uitgeschreven.⁵ In feite vormt het hele proces om te komen tot een Grondwet voor Europa een antwoord op de vraag uit 1992 van oud-voorzitter van de Europese Commissie Jacques Delors naar 'de ziel van Europa'.⁶ De waarden die nu in de concept-Grondwet voor Europa staan opgesomd komen niet uit de lucht vallen. Zij spelen sinds eind jaren zestig van de vorige eeuw een rol in de jurisprudentie van het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen te Luxemburg, dat grondrechten heeft geaccepteerd als algemene beginselen van gemeenschapsrecht, met het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (1950) als belangrijke aanwijzing en de constitutionele tradities van de lidstaten als inspiratiebron. Deze jurisprudentie werd gecodificeerd bij het Verdrag van Maastricht, in werking getreden in 1993. Bij het Verdrag van Amsterdam, in werking getreden in 1999, kregen de waarden een nog sterkere politieke en juridische lading. De waarden in art. 6, lid 2 EU hebben juridische betekenis als een toetssteen bij de toetreding van nieuwe lidstaten (art. 49 EU). Tevens kunnen, wanneer een lidstaat zich schuldig dreigt te maken aan ernstige en voortdurende schending van de beginselen, tegen een lidstaat schorsingsmaatregelen worden genomen (art. 7 EU).

Is Europa zijn kompas kwijt?

Volgens premier Balkenende worden de 'Europese waarden' bedreigd door onverschilligheid en scepsis en een toenemende druk van het eigenbelang. Reflectie op waarden is nodig om energie en vitaliteit in Europa te behouden. Zolang we niet goed weten waar we samen voor staan, wat ons drijft en motiveert, zijn we onvoldoende in staat om samen actie te ondernemen. Balkenende wees in dat verband op het belang van het vergroten van de veiligheid en de strijd tegen het terrorisme. Eurocommissaris Frits Bolkestein (VVD) had al eerder benadrukt dat in sommige grote steden in Europa mensen van niet-westerse afkomst over tien jaar in de meerderheid zullen zijn. De discussie over de Grondwet voor Europa, het terrorisme, het vrije verkeer van goederen, personen, diensten en kapitaal, de multiculturele samenleving en de uitbreiding, illustreren dat er duidelijkheid moet zijn bij de burgers over de gedeelde waarden van Europa.

⁴ Valery Giscard d'Estaing was President van Frankrijk en voorzitter van de Europese Conventie over de toekomst van Europa, die in de zomer van 2004 een concept-Grondwet voor Europa wist te presenteren.

⁵ Art. I-2 concept-Grond voor Europa luidt als volgt: 'De waarden waarop de Unie berust zijn, eerbied voor de menselijke waardigheid, vrijheid, democratie, gelijkheid, de rechtsstaat en eerbiediging van de mensenrechten, waaronder de rechten van personen die tot minderheden behoren. Deze waarden hebben de lidstaten gemeen in een samenleving die gekenmerkt wordt door pluralisme, non-discriminatie, verdraagzaamheid, rechtvaardigheid, solidariteit en gelijkheid van vrouwen en mannen.'

⁶ Thijs Wöltgens, *De overwinning van de erfzonde en de ziel van Europa*. Over politiek en geloof. Thijmessay 2001, Nijmegen: Valkhof Pers, 2001, p. 74.

Toen de Franse dichter Paul Valéry (1871-1945) in 1919 in zijn 'De crisis van de geest' terugkeek op de Eerste Wereldoorlog, schreef hij dat de oorlog niet alleen was veroorzaakt door een politieke, economische of militaire crisis. Het grote probleem was dat Europa zijn intellectuele en morele kompas kwijt zou zijn. Niemand wist nog wat het is om Europeaan te zijn. Beschavingen blijken vergankelijk. Zonder protest zou een gehele maatschappij, vergiftigd door haast, zich hebben aangepast aan de eisen van de technologie.⁷ De Duitse schrijver Thomas Mann (1875-1955) schreef vlak vóór de Tweede Wereldoorlog dat de moderne mens slachtoffer en product is van wilde, verwarrende en tegelijk zenuwprikkende indrukken die hem bestormen. Na de Tweede Wereldoorlog gaf Winston Churchill in 1947 in Zürich een inspirerende schets van de 'Verenigde Staten van Europa' als een beschavings-ideaal, toen de bezieling er nog volop was.⁸ Maar nu lijkt het of met de succesvolle uitbreiding op 1 mei 2004, de EU ergens onderweg de (intussen 450 miljoen) burgers is verloren en de vreugde — ondanks de 'Ode aan de vreugde' uit de negende symfonie van Ludwig van Beethoven als Europees volk lied — wat is verdwenen. Is er nog zoiets als een Europees vuur, een fakkel die kan worden doorgegeven aan een volgende generatie? Volgens Balkenende 'racet de Europese Unie verder, terwijl het lijkt alsof we het contact met de burgers ergens onderweg zijn kwijtgeraakt', waarbij Balkenende ook de Poolse hervormer Bronislaw Geremek aanhaalde: 'We do have Europe; now we are in need of Europeans'.⁹

Joods-christelijke traditie

Waar komen we vandaan? Bij de discussie over de preambule van de concept-Grondwet voor Europa werden in eerste instantie wel de oude Grieken, de Romeinen (met hun instituties en 'rule of law') en de Verlichting genoemd. Men had ook kunnen noemen de Germanen en hun liefde voor vrijheid en democratie, de Renaissance met de schoonheid en de harmonie, de Reformatie met de vrijheid van geweten, de Franse revolutie met de afschaffing van het feodalisme en het rationalisme, het socialisme en de planeconomie na de Russische revolutie. Balkenende vond verwijzing naar 'religieuze en humanistische tradities' te vaag en heeft, in navolging van pleidooien van de christelijke kerken in Europa, op de Europese Raad van Tessaloniki aandacht

⁷ Rob Riemen, 'Europa?', *Nexus*, nr. 38, 2004, p. 4.

⁸ Winston Churchill (1947), 'Een verenigd Europa', *Nexus*, nr. 38, 2004, p. 109-113: 'Toch bestaat er al de hele tijd een remedie die, indien ze algemeen en spontaan zou worden aanvaard, op wonderbaarlijke wijze het speelveld zou transformeren en binnen enkele jaren tijd heel Europa, of in elk geval het grootste deel ervan, even vrij en gelukkig zou maken als Zwitserland nu is... We moeten een soort Verenigde Staten van Europa oprichten... De eerste stap van het herscheppen van de Europese familie moet een partnerschap tussen Frankrijk en Duitsland zijn...'

⁹ Joris van Poppel, 'Balkenende leert Europa normen en waarden', *Algemeen Dagblad*, 8 september 2004: 'Niet alleen Nederlandse kinderen moeten 'u' gaan zeggen tegen hun leraar, ook Europa ontsnapt niet aan de normen en waarden van premier Balkenende'.

gevraagd voor de opname van de 'joods-christelijke traditie' in de preambule, ook al werd dit pleidooi niet gesteund door VVD en D66, en minister van Buitenlandse Zaken Bernard Bot (CDA), oud-ambassadeur in Turkije, twijfels had. Van de vijftientig EU-landen hebben uiteindelijk Spanje, Portugal, Ierland, Malta, Polen, Tsjechië en Slowakije zich er voor sterk gemaakt. Maar Turkije meende dat als het christendom werd genoemd, dan ook het Jodendom en de Islam genoemd zouden moeten worden.¹⁰

In de Europese Conventie is voorgesteld om de volgende tekst op te nemen: 'De waarden van de Unie omvatten de waarden van hen, die geloven in God als de bron van waarheid, gerechtigheid, goedheid en schoonheid, zowel als van hen die zo'n geloof niet delen maar deze universele waarden als voortvloeiend uit andere bronnen respecteren'. Men kan ook denken aan de passage in de Duitse Grondwet: 'Verantwortlich gegenüber Gott und den Menschen'. Daar bleek geen meerderheid voor. Het laïcistische Frankrijk (en opvallend genoeg ook België) was principieel tegen vanwege de scheiding van kerk en staat. Het Europees Parlement was tegen het noemen van het christendom in de preambule van de Europese Grondwet. Toch is er in de Europese Unie echt behoefte aan spirituele vernieuwing.¹¹ Europa kan zichzelf (re)definiëren als 'christelijk en sociaal verantwoordelijk', een waardige opvolger van de Verlichting.¹² Men zou ook 'dankbaarheid jegens God voor de sinds de Tweede Wereldoorlog genoten vrijheid' kunnen opnemen.¹³ Uiteindelijk is gekozen voor het volgende wat vlakke compromis in de preambule: 'Geïnspireerd door de culturele, religieuze en humanistische tradities van Europa, waardoor de universele waarden van de onschendbare en onvervreembare rechten van de mens, democratie, gelijkheid, vrijheid en rechtsstatelijkheid zijn ontstaan'. Maar de religieuze tradities worden in ieder geval genoemd.

Op de vraag wat het kenmerkende van Europa is, somt de filosoof George Steiner vijf parameters op. In de eerste plaats het stempel van de joods-christelijke godsdienst en de klassieke cultuur, de tweeledige erfenis van Athene en Jeruzalem, omdat beide steden elkaar in de Europese geschiedenis zowel bestreden als omarmd hebben. 'Europeaan zijn betekent proberen de strijdige idealen, aanspraken en praktijken van de stad van Socrates en die van Jesaja in moreel, intellectueel en existentieel opzicht met elkaar te verzoenen', aldus Steiner.¹⁴ In de tweede plaats noemt Steiner dat Europa wordt gevormd

¹⁰ A.T.J.M. Jacobs, *Strijdpunten Europese Grondwet*. Den Haag: Sdu, 2004, p. 141.

¹¹ Edy Korthals Altes, *Europa ontwaak! Over de noodzaak van spirituele vernieuwing*. Met een woord vooraf van Bob Goudzwaard. Budel: Damon, 2001, p. 75-79.

¹² J.H.H. Weiler, *The Constitution of Europe. Do the new clothes have an emperor' and other essays on European integration*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 254.

¹³ Het noemen van de naam van God in relatie tot normen, waarden, deugden en moraliteit vereist grote zorgvuldigheid. Zie K.H. Miskotte, *Bijbels ABC*. Baarn: Ten Have, 1966, 1992 (7), p. 52: 'Zo zijn, idealiter, de eigenschappen van sommige mensen, hun vanzelfse creatuurlijkheid, hun innerlijke standaard, hun standing, van adel, hun 'way-of-life', de gave direct en in de moeilijkste omstandigheden het rechte te treffen, zonder dat dit altijd past in een gangbaar stelsel van moraal of legaliteit. Is 'deugd' op God toepasbaar, dan kan men ook — en wel zo goed — van Zijn 'adel' spreken.'

¹⁴ George Steiner, *De idee Europa*. Vertaald door Peter Bergsma met een inleidend essay van Rob Riemen. Nexus Bibliotheek Deel IV. Tilburg: Nexus Instituut, 2004, p. 25.

door koffiehuisen, door café's, de 'sociëteit van de geest', de plekken waar dichters, denkers en kunstenaars elkaar hebben ontmoet en filosofische netwerken zijn ontstaan, hetgeen Steiner mooi maar wel wat geforceerd afzet tegen de Amerikaanse bar en de Engelse pub, alsof daar nooit een krant op tafel ligt. Steiner vergeet de raadhuisen en is met 'Anglo-Amerikaans' te makkelijk.

Een derde kenmerk van Europa is dat — vanwege de afwezigheid van Sahara's, woestijnen en ondoordringbare toendra's — de afstanden bewandelbaar zijn. Europa wordt gekenmerkt door een landschap met een overzichtelijke en menselijke schaal. Filosofen én soldaten konden, anders dan in Amerika, alles belopen. Het vierde kenmerk van Europa is dat hier de schoolkinderen, de mannen en de vrouwen in de Europese steden, wonen in straten die zijn vernoemd naar staatslieden, militairen, schilders en schrijvers uit het verleden. In New York worden de straten eenvoudig genummerd. Europa gaat altijd wat gebukt onder de last van het verleden. Het vijfde kenmerk is het besef van eindigheid, van droefgeestige ondergangsgeschiedenis. 'Het is alsof Europa, anders dan andere beschavingen, intuïtief had gevoeld dat het op een dag zou bezwijken onder de paradoxale last van zijn successen en de ongeëvenaarde rijkdom en gecompliceerdheid van zijn geschiedenis.'¹⁵

Steiner somt niet alleen de mooie dingen op. Etnische haat, chauvinistisch nationalisme en regionale aanspraken zijn de nachtmerrie van Europa geweest. In het economisch succesvolle Joegoslavië brak een vreselijke burgeroorlog uit met in 1995 de moordpartij in Srebrenica, de grootste in Europa sinds Auschwitz, een slachtpartij in een gebied dat werd bewaakt door Nederlandse militairen.¹⁶ Steiner erkent wel dat de 'idee Europa' is verweven met de doctrines van het westelijke christendom en dat de Europese geletterdheid de vrucht was van christelijk onderwijs, maar maakt ook bittere opmerkingen: 'het verval van Europa tot onmenselijkheid, van de shoah af aan, is onlosmakelijk verbonden met het christelijke predikaat van godsmoordenaars dat de joden als rechtstreekse afstammelingen van Judas toegevoegd kregen'.¹⁷ Pas wanneer Europa 'het gif van de jodenhaat in de eigen bloedsomloop' heeft herkend en erkend, dan is de weg vrij voor een nieuw bewustzijn, dan zullen vele sterren aan ons Europese firmament geel blijven.¹⁸ Het blijft voor Steiner het grote

¹⁵ George Steiner, *a.w.*, p. 30.

¹⁶ Tot verbijstering van velen bleef minister Voorhoeve van Defensie (VVD) in 1995 toen gewoon aan als minister en nam de regering niet de politieke verantwoordelijkheid voor de militairen. Jaren na dato is, met het uiteindelijke aftreden van het tweede kabinet-Kok op 16 april 2002 vanwege het Niod-rapport over Srebrenica, een uniek voorbeeld gesteld, een principiële stap die hogelijk moet worden gewaardeerd. Wim Kok zei bij zijn aftreden: 'De internationale gemeenschap is anoniem en kan niet op een zichtbare manier verantwoording nemen, verantwoordelijkheid nemen tegenover de slachtoffers en nabestaanden van Srebrenica. Ik kan en doe dat wel. Ik wil ook op deze plaats nogmaals onderstrepen, ik heb dat eerder gedaan, dat de Nederlandse militairen van Dutchbat niet verantwoordelijk zijn voor wat daar is gebeurd. Zij hebben onder bijzonder moeilijke omstandigheden met grote inzet hun werk gedaan.'

¹⁷ George Steiner, *a.w.*, p. 35.

¹⁸ Er is bij het streven naar een Europese waardengemeenschap ook vandaag een grens aan de oproep van politici dat vreemdelingen volledig moeten integreren in de Nederlandse samenleving. Zie Simon Wiesenthal, *Zeilen der hoop. De geheime missie van Christoffel Columbus*.

probleem: hoe kon het Duitse volk, met zo'n 'hoogstaande cultuur', vervallen tot de barbarij voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog?

Europa heeft naar de mening van Steiner tot dusver geweigerd de veelzijdige rol van het christendom tijdens de donkerste uren van de geschiedenis te erkennen en te analyseren, laat staan zich ervan te distantiëren. Europa 'heeft de wortels van zijn anti-semitisme in de evangeliën ...eenvoudig genegeerd of handig verdoezeld'.¹⁹ Steiner hoopt dat Europa een 'seculier humanisme' kan ontwikkelen als alternatief voor 'moordzuchtig fundamentalisme'. Met Griekse en Romeinse literatuur, renaissance, humanisme en romantiek moet het postchristelijke Europa worden gevoed. Ook de schrijver Milan Kundera gaat bij de idee Europa in op Europa en het Jodendom: 'De joden, overal vreemdelingen, overal thuis, verheven boven nationale twisten, waren in de twintigste eeuw het belangrijkste kosmopolitische, integrerende element in Midden-Europa.' Kundera heeft gesteld dat de eenheid van Europa in de Middeleeuwen was gebaseerd op een gemeenschappelijk geloof. Maar met de secularisatie kwam daarvoor de cultuur in de plaats, die echter lijkt te worden weggedrukt door de markt, de commercie, de massamedia en de techniek.²⁰ Vandaar als tegenwicht de nadruk op waarden, die ook een grotere rol zouden moeten spelen in het onderwijs.

In Nederland is door sommigen schamper gedaan over de aandacht die premier Balkenende vroeg voor waarden en normen. Minister Gerrit Zalm (VVD) sprak in eerste instantie van 'tegeltjeswijsheden', journalisten spraken van 'spruitjeslucht' en libertijnse intellectuelen waren bang dat premier Balkenende wilde terugkeren naar de benauwde jaren vijftig van de twintigste eeuw. Maar ook de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid heeft het belang van een brede discussie over normen en waarden bevestigd. In de Nederlandse context gaat het meer over de vraag naar de omgangsnormen tussen mensen, in Europa gaat het meer over de idee Europa of het Europese beschavingsideaal rond de Grondwet voor Europa, hoewel er tussen omgangsvormen, rechtsorde en beschavingsideaal zeker een relatie is.²¹

Amsterdam: Becht, 1972, p. 8: 'Het waren de joden die de opvatting hebben doorbroken dat iedere immigrant na verloop van tijd in zijn omgeving zou moeten opgaan en daarmee zijn identiteit zou hebben prijsgegeven... Iedere vorm van traditie wordt als ballast overboord gegooid. De joden gedroegen zich echter anders; wat zij meebrachten, behielden zij grotendeels. Wat dit betreft vormen zij dus in de geschiedenis een uitzondering en dit is dan ook de oorzaak van het feit dat zij steeds weer moeilijkheden ondervonden en vervolgd werden.'

¹⁹ George Steiner, *a.w.*, p. 36. Inzake het Nieuwe Testament lijkt het mij beter om te spreken van een intern-joods conflict, maar het is zeker dat de Spaanse inquisitie bij het vermoorden van joden misbruik heeft gemaakt van een brief van Paulus aan Titus (Titus 3: 10-11). Zie Simon Wiesenthal, *a.w.*, p. 25.

²⁰ Milan Kundera (1984), 'De tragedie van Midden-Europa', *Nexus*, nr. 38, 2004, p. 181-190, met name p. 187-188: 'Zal de grote dichter worden vervangen door de grote journalisten? Of door de politiek? ... Of zal de *Deus absconditus* terugkeren om de lege ruimte op te vullen en zichzelf te openbaren? ...'

²¹ H.J. van Eikema Hommes, *De elementaire grondbegrippen der rechtswetenschap*. Deventer: Kluwer, 1972, p. 405: 'Zonder de werking van de sociale omgangsnormen zou de rechtsorde een kolos op lemen voeten zijn.'

De afwezigheid van een gemeenschappelijke visie

Internationaal kreeg Balkenende voor zijn initiatief tot een waardendebat snel waardering van de Europese Commissie en van buitenlandse staatslieden. Op de openingsconferentie op 7 september 2004 in 'De Ridderzaal' op het Binnenhof, in aanwezigheid van koningin Beatrix, werd een inleiding gehouden door Vaira Vike Freiberga, president van Letland: 'Pas als je waarden hebt verloren, kun je de betekenis ervan bepalen'. Daarmee doelde zij op het feit dat Letland waarden als vrijheid vijftig jaar kwijt was geweest. Ook werd een inleiding gehouden door Giscard d'Estaing, oud-voorzitter van de Europese Conventie die ontwerp-Grondwet voor Europa heeft voorbereid en bij wie tijdens de Europese Conventie de waarden nimmer uit zijn gedachten waren. Hij noemde de nieuwe Europese Grondwet zelfs 'de laatste kans' om tot echte Europese integratie te komen. Daarbij is het wel een fout dat de Europese Conventie de Grondwet voor Europa heeft gepresenteerd in de vorm van een enorm dik pakket met honderden artikelen, veroorzaakt door het invoegen van een complete herschrijving van het EU-Verdrag en het EG-Verdrag, die bovendien juridisch behoorlijk rammelt. Was het niet beter geweest om alleen de beginselen in het eerste deel van de huidige concept-Grondwet voor Europa, kortom de constitutionele architectuur, te beschouwen als de Europese Grondwet? Het huidige pakket is lastig uit te leggen voor de politici, niet alleen in de ratificatieprocedures in vijftientig lidstaten, maar ook in de komende referenda, waaronder in Nederland.²²

Volgens Giscard d'Estaing is het belangrijk duidelijkheid te hebben over de vraag aan welk Europees project we werken. Daarbij moet onderscheid worden gemaakt tussen vragen als: welke organisatie heeft de EU nodig (welke mechanische verbeteringen zijn nodig in de nieuwe Grondwet?), welke toekomstvisie heeft de EU, heeft Europa eigen waarden? De antwoorden veranderen afhankelijk van de vraag welk project wordt nagestreefd: 1) als men kiest voor slechts een open markt zonder grenzen, is goed management voldoende; 2) als men kiest voor gecoördineerde politieke acties van de EU op terreinen als defensie en milieu, ook al ligt het laatste woord bij de lidstaten, is meer wederzijds begrip nodig, 3) als men echt politieke macht gaat 'poolen' naar de EU en de EU ook invloedrijk in de wereld wil zijn, komt men uit bij Europees burgerschap, de noodzaak van leiderschap en Europees patriottisme.

Met vijftientig lidstaten is het moeilijker overeenstemming te bereiken over de te volgen lijnen. Het Verenigd Koninkrijk en Noord-Europa vinden het tweede project wel voldoende, de oorspronkelijke stichters van de EEG en de Latijnse landen willen meer in de richting van het derde project. Er is op dit moment dus geen gemeenschappelijke visie in de multi-etnische *Vielvölker Union* en nog onvoldoende 'Europees patriottisme' rond het Europees burgerschap.

²² J.W. Sap, 'Een raadplegend referendum over de Europese Grondwet', in: A.H.M. Dölle, J.W. Sap, *Directe democratie*. Preadviezen voor de Christen Juristen Vereniging. Utrecht: Lemma, 2004, p. 35-67.

Die gemeenschappelijke visie was er in het verleden wel. Het ging om vrede en verzoening met daarachter toch iets van solidariteit en de federalistisch idee van de Franse Minister van Buitenlandse Zaken Robert Schuman. Het ontwerp-Verdrag van Maastricht sloot aan op dat federalistisch idee, maar daar bleek geen overeenstemming over. Door de uitbreidingen zijn de tijden veranderd, is het eerder samenwerken dan echt integreren geworden. Door het blijvend uitbreiden van de EU kregen het eerste en het tweede project de overhand boven het derde project. Tegenwoordig, mede door de komst van tien nieuwe lidstaten waarvan de meerderheid onder de Sovjet-Unie zat, is er zelfs een neiging om de nationale identiteit weer meer te benadrukken. Daarom is de Grondwet voor Europa zo belangrijk, om Europa beter te laten werken, om vijftwintig lidstaten op een lijn te krijgen. Het is de laatste kans. Uit Europese statistieken blijkt dat meer dan zeventig procent van de Europeanen één Europese defensie wil, vijftien procent wil één buitenlands beleid. De meerderheid van de Europese burgers wil een Europese Grondwet.

Het is zinvol goed onderscheid te maken tussen waarden, doelen en rechten. De waarden staan in art. I-2 van de concept-Grondwet voor Europa. De doelstellingen staan in art. I-3, zoals bijvoorbeeld art. I-3, lid 1: 'De Unie heeft als doel de vrede, haar waarden en het welzijn van haar volkeren te bevorderen.' De rechten staan in het EU-Handvest van de grondrechten, opgenomen als deel II in de concept-Grondwet voor Europa. Maar die waarden zijn uiteraard breder dan alleen Europees, ze zijn gezien vanuit het westerse gedachtegoed in feite universeel. Misschien dat tolerantie volgens Giscard d'Estaing het meest kenmerkende is voor Europa. Op dat punt kan ook worden gewezen op art. I-6 bis van de concept-Grondwet voor Europa: 'Het devies van de Unie luidt: Eenheid in verscheidenheid'.

Is tolerantie en pluralisme een voldoende basis om een gemeenschappelijke identiteit op te bouwen? Vanuit de gedachte van vrije markt met een op tolerantie gebouwde Europese waardengemeenschap is maar weinig in te brengen tegen een EU-lidmaatschap van Turkije, als het land tenminste voldoet aan de democratische en rechtsstatelijke criteria van Kopenhagen. Wel is duidelijk dat de komst van Turkije, met nu zeventig miljoen inwoners en over twintig jaar vijftachtig miljoen inwoners, grote invloed zal hebben op de Europese Unie, bijvoorbeeld als het gaat om de besluitvormingsprocedures, maar ook inzake het landbouwbeleid en het regionale beleid. Dit wordt versterkt doordat bevolkingsomvang een grotere invloed zal gaan spelen in de besluitvormingsmechanismen en kan worden teruggevoerd op art. I-44 van de concept-Grondwet voor Europa: 'De Unie eerbiedigt in al haar activiteiten het beginsel van gelijkheid van haar burgers, die gelijke aandacht genieten van haar instellingen, organen en instanties.'

De noodzaak van een morele dialoog

Vanwege de te verwachten kritiek op zijn initiatief had Balkenende voor het debat in de Ridderzaal op 7 september 2004 gekozen voor een speciale hoofdspreker, de Amerikaanse socioloog Amitai Etzioni. Hij is universiteitsprofessor

aan de George Washington University en directeur van het Institute for Communitarian Policy Studies en wordt momenteel beschouwd als een van de belangrijke gemeenschapsdenkers, mede vanwege zijn boeken *From Empire to Community* en *My Brother's Keeper*. Het communitarisme heeft ook een christelijke basis, maar is gebaseerd op gezamenlijke religieuze waarden, die ook voorkomen in jodendom en islam. Etzioni stelt vooral de mens in zijn gemeenschappen centraal en waarschuwt voor doorgeslagen individualisme. Volgens Etzioni is in Europa sprake van een 'moreel vacuüm', hetgeen kansen geeft aan religieus fundamentalisme omdat mensen een koers voor hun leven zoeken, en hebben politici de plicht een grote gemene deler te vinden van normen en waarden in de samenleving en daarover het debat te beginnen. Het feit dat we onze broeders hoeder zijn, dat we het vermogen hebben elkaar te stimuleren het beter te doen, weten we volgens Etzioni al vanuit de Bijbel, ook al geven sommigen er de voorkeur aan die waarheid vooral af te leiden uit de opvattingen van grote sociale denkers en filosofen.

Etzioni kent grote waarde toe aan de noodzakelijke morele dialoog in een (Europese) samenleving. Op de vraag hoe je daarbij je eigen waarden als absoluut kan veronderstellen, antwoordt hij met een voorbeeld: 'Ik stel vast dat God alle mensen als gelijken geschapen heeft. En als iemand dat betwijfelt, vraag je hem welke mensen dan minder gelijk zijn?' Bij Etzioni zijn niet de staat maar de samenlevingsverbanden waar mensen in leven de kern van de samenleving. Etzioni is bijzonder positief over het initiatief van Balkenende om een nieuwe gedeelde moraal te formuleren.²³ We moeten de angst overwinnen dat die pogingen leiden tot terugkeer naar de traditionele, autoritaire waarden van de jaren vijftig.²⁴ Etzioni heeft in Nederland aanhangers, niet alleen bij het CDA, maar ook bij GroenLinks, ChristenUnie en PvdA. Van dit communitarisme is echter afstand genomen door de liberaal Frits Bolkestein (VVD), die vindt dat de overheid primair rekening moet houden met het vrije individu.

Zoals bekend is de EG geen waarde vrij systeem. Het is begonnen met het streven naar een gemeenschappelijke markt, naar vrije en onvervalste mededinging, in zekere zin ook een kapitalistisch project op aandrang van grote bedrijven in concurrentie met Japan en de Verenigde Staten van Amerika. Dit systeem is vermengd met elementen van het kosmopolitisme van Immanuel Kant, waardoor er ook veel tegengestelde bewegingen zijn (fort Europa tegenover vrijhandel, streven naar meer Europese welvaart en armoedebestrijding in ontwikkelingslanden).²⁵ Want een geïntegreerd Europa vindt

²³ Koos van Houdt, 'Etzioni: rechten én verantwoordelijkheden', Interview met Amitai Etzioni, *Friesch Dagblad*, 10 september 2004: 'Ik heb grote bewondering voor Balkenende. Ik heb hem ook in Washington ontmoet en het is gewoon een hele aardige man. Maar hij heeft ook ongebruikelijke eigenschappen als politiek leider. Hij verstaat namelijk de kunst van het luisteren, zonder na een minuut te beginnen zijn eigen lesje op te dreunen. Hij valt in dezelfde categorie als Tony Blair. Weten dat het in de politiek noodzakelijk is om compromissen te sluiten. Maar ook vanuit eigen sterke overtuiging standpunten innemen, wanneer dat noodzakelijk is. En daarbij niet met alle winden meewaaien.'

²⁴ Amitai Etzioni, 'Natuurlijk hebben waarden een plaats in de politiek', *NRC Handelsblad*, 28 september 2004.

²⁵ James Tully, 'The Kantian idea of Europe: Critical and cosmopolitan perspectives', in:

haar uiteindelijke zin in de bijdrage aan de stabiele ontwikkeling in de wereld en aan de rechtsgemeenschap der volken. Intussen is die gemeenschappelijke markt voor een groot deel realiteit geworden. De Europese normen liggen grotendeels vast. In de nieuwe ontwerp-Europese Grondwet wordt ook wat tegenwicht geboden door het noemen van een aantal 'sociale waarden', zoals het streven naar niets minder dan 'volledige werkgelegenheid' (art. 1-3, lid 3 ontwerp-Europese Grondwet). Er wordt ook gesproken van een 'sociale markt-economie', dus geen planeconomie, hetgeen laat zien dat er wel degelijk keuzes worden gemaakt waar men voor of tegen kan zijn.

Uiteraard zijn de Europese normen nauw gerelateerd aan universele waarden. Het is daarom de vraag of 'Europese waarden' een gelukkig begrip is. Bij normen en waarden van de EU zal het niet meer gaan om de vraag waar men vandaan komt (bijvoorbeeld Turkije), maar welke bestemming men heeft aanvaard. Daarbij zal het primair moeten gaan om universele normen als de ondeelbare en universele waarden van menselijke waardigheid, vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Daarnaast is duidelijk dat de Unie berust op het beginsel van democratie en het beginsel van de rechtsstaat. Voor de EU is niet de taal, de religie of de geografie bepalend, ook niet de ooit wat arrogante en later weer geschrapte claim in de preambule 'dat Europa als werelddeel een bakermat van beschaving is', laat staan zaken als een vlag, een volkslied, een hymne en een motto, nu vastgelegd in art. 1-6 bis van de concept-Grondwet voor Europa. Wel zijn er nieuwe bedreigingen en dan gelden de beroemde woorden van de grootste Nederlander, de in Duitsland geboren prins Willem van Oranje in zijn *Apologie of Verantwoording* (1581): 'Steun de Unie! Bescherm de Unie! Zorgt ervoor dat U niet alleen in woord en geschrift, maar ook metterdaad inhoud geeft aan het eenheidsideaal'.²⁶

Balkenende is zeker te prijzen dat hij het waardendebat in Europa probeert te verdiepen. 'Balkenende wil als een moderne Prometheus het vuur teruggeven aan de mensheid, te beginnen met de burgers van Europa', aldus het hoofdredactionele commentaar van *NRC Handelsblad*.²⁷ Door als halfjaarlijks EU-voorzitter niet expliciet te verwijzen naar bijbelse waarden is er wel het risico dat het debat over normen en waarden volgens het hoofdredactionele commentaar van het *Nederlands Dagblad* zal verzanden in vrijblijvendheid.²⁸ Bepalend voor de identiteit van Europa zal zijn of de Europese Unie de burgers weer leert geloven in wat zij met elkaar en met mensen van buiten Europa weten te delen. Er is nu vrede en een succesvolle gemeenschappelijke markt met één munt (in twaalf van de vijftientig landen). Met het oog op de Grondwet voor Europa en de uitbreidingen hebben de burgers recht op duidelijkheid over Europa als waardengemeenschap, opdat Europa niet alleen een zaak van het verstand en de broekzak is, maar juist ook van het hart.

Anthony Pagden (ed.), *The idea of Europe. From antiquity to the European Union*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, p. 331-358.

²⁶ De Europese Unie kan nog wat opsteken van de Unie van Utrecht van 1579. Zie A.J. Verbrugh, *Nederlandse levensstijl en taal in het verenigd Europa*. Barneveld: De Vuurbaak, 1991, p. 72.

²⁷ 'Een Europese identiteit', *NRC Handelsblad*, 8 september 2004.

²⁸ 'Waarden', *Nederlands Dagblad*, 9 september 2004.